

Aradi András

Szórend és jelentés.

Az *is* és *sem* kötőszók kérdéséhez*

1.1. Írásom a haladó szintű magyartanulók oktatásának szempontjából vizsgálja az *is* és *sem* kötőszók egyik sajátos használatát. Azokkal a szerkezetekkel foglalkozik, amelyekben az *is*, illetve a *sem* szerepe az, hogy a mondatot következményként, nyomósítást is kifejezve kapcsolja a szövegbeli előzményhez, ahogy az (1a), (1b) mondatkapcsolatok mutatják:

(1a) Nekimentek a kocsimnak. *Fel is hívtam a biztosítót.*

(1b) Éva megharagudott rám a kiránduláson. *Fel sem hívott azóta.*

1.2. Támaszkodva a szakirodalom és a szótárak korántsem egységes megnevezéseire (némi leegyszerűsítéssel) *nyomósító-fokozó is/sem*-nek fogom nevezni a jelzett nyelvhasználati formában és céllal alkalmazott kötőszópárt, megkülönböztetve ezzel az *is/sem* gyakoribb, *viszonyító-összefoglaló* szerepű, bizonyos ismétlődésre utaló használatától, pl. olyan mondatokban, mint: *Dávid magyar nyelvet is tanul az egyetemen*, vagy: *Ők is finn diákok.* (Az *is* különböző használatainak megnevezésére és elkülönítésére vö. Keszler 2000: 269, 535; ÉKsz. 1972 *is* szócikke; részletes, igen alapos feldolgozásban: SzT. 1993 *is* szócikke.) Az utóbbi példák körébe tartozó mondatokban az *is* valamilyen névszói vagy határozószói elemhez enklitikusan kapcsolódva tölti be viszonyító-összefoglaló szerepét. Természetesen ezt a hozzátoldó kapcsolást igék esetében is használjuk viszonyító értelemben: *János fiatal korában sokat sportolt. Futott is.* A *Futott is* mondattag azonban önállóan, kontextus nélkül kétértelmű, illetve olyan kontextust is teremthetünk hozzá, amelyben az *is* már nem viszonyító, hanem nyomósító szerepű lesz:

(2a) Jánosra jól ráijesztettek a felbukkanó idegenek. *Futott is.*

Vagy a mondat hasonló jelentésű változataként:

(2b) *El is futott.*

1.3. A továbbiakban tehát az (1a), (1b) példákban bemutatott mondatformákkal kívánok elsősorban foglalkozni, vagyis azokkal, amelyekben a mondat igéjéhez kapcsolódik, és az igei szerkezetbe nyomósító szerepben épül be az *is/sem* kötőszó (esetenként azonban elkerülhetetlen lesz a viszonyító szerepben álló *is* szerkezetével való összehasonlítás). A felmerülő főbb kérdések: milyen szintaktikai elrendezés jellemzi az igekötős és az igekötő nélküli igék ilyen szerkezeteit; hogyan viselkednek az igemódosítót (névelőtlen névszói elemet) tartalmazó formák; ehhez

kapcsolódóan: milyen szerepet játszik az ige bővítettsége. Jelentéstani szempontok: a kontextus szerepe az értelmezésben, a kétértelmű mondatok kérdése; az *is/sem*-mel nyomósított mondatok viszonya a pusztán igei cselekvések ismétlődését kifejező mondatokhoz. További tájékozódás céljából utalok arra, hogy az *is* kevésbé tárgyalt nyelvhasználati, jelentéstani kérdéseit érdekes elemzésekben villantják fel Kálmán László rövid írásai (Kálmán–Nádasdy 1999: 220, 248).

2.1. Nézzük először az *is*-t tartalmazó mondatokat. A szerkezet szintaktikai formájának jellemzéseként megállapítható, hogy ige kötős igeek esetén az *is* az ige kötő és az ige közé ékelődve ad nyomósító értelmet a szerkezetnek. Ugyanakkor az ilyen szerkezetek jelentése is kontextusfüggő, a környezetükben levő mondatok döntik el, hogy nyomósító-fokozó vagy viszonyító értelműek-e. Nézzük a (3a), (3b) mondatokat! (A kiemelt példákban a dőltséggel írt mondatok képviselik a nyomósító típusúakat.)

(3a) Éva ki is takarított, meg főzött is.

(3b) Évát figyelmeztettem a rendetlenségre, *ki is takarított utána*.

Talán érdemes megemlíteni a mondatkapcsolódásokat vizsgálva, hogy a viszonyító *is*-t tartalmazó tagmondat állhat a mondatkapcsolat élén is, ahogy a (3a) példában, igaz, ekkor páros is kötőszót szoktunk használni. Az *is*-sel nyomósított mondat viszont rendszerint követi a megfelelő tartalmi előzményt, az előkészítést végző mondatot, mondategységet.

2.2. Ha az ige nem ige kötője, az *is* kötőszó természetesen az ige után áll mind a nyomósító értelmű, mind az ige-re vonatkoztatott viszonyító tartalmú mondatokban. A (4a) példa ez utóbbit, a viszonyító jelentést képviseli mondatkapcsolatával:

(4a) Éva bevásárolt, és takarított is.

A *Takarított is* mondategységben az *is* más előzménnyel nyomósító szerepet kaphat:

(4b) Éva vendégeket várt estére. *Takarított is egész délután*.

Ha bővítmény tartozik az igehez, a nyomósító értelmű mondatokban az *is* nem mozdítható el az ige mögül: *Takarított is a szobában az új porszívóval*. Ha átszerkesztjük a mondatot és a kötőszót a bővítményhez kapcsoljuk, a bővítményre vonatkoztatott viszonyító-összefoglaló értelmet kap a mondat: *Éva a szobában is takarított, (és az erkélyen is)*.

3.1. Mint láttuk, az ige kötő nélküli igeek után állhat *is* kötőszó: (4a), (4b); az ige kötős igeek után pedig közvetlenül nem következhet az *is*: **Éva kitakarított is*. Milyen magyarázatot adhatunk a jelenségre? Úgy gondolom, nem egyedi, csak az *is*-re érvényes szabályszerűségről van itt szó. Az ige kötős ige és az *is* ilyen viselkedésének, szerkezeti kapcsolatának van analógiája.

3.2. Ismeretes, hogy a főnévi ige neves szerkezetekben az alaptagként álló, segédigészerű lexémák (*akar, kell, szeret* stb.) alapesetben nem kerülhetnek az ige kö-

tővel ellátott főnévi igenév mögé (eltekintve bizonyos erősen jelölt, kontrasztív hangsúlyú szerkezetektől). Helyük vagy az *is*-hez hasonlóan az igeikötő és az ige között van (*be akar menni, meg kell várni*) vagy az igeikötős igenév előtt (*sikerül bemenni*). Tehát nem használatos a **bemenni akar, *megvárni kell* szórend (nyomatékta-
lan mondatokban), de helyes a szerkezet az igeikötő nélküli igealakokkal: *menni akar, várni kell*. Hasonlóképpen itt említhetjük azt a jelenséget is, melynek lényege, hogy az igeikötős igét nem követheti névelőtlen tárgyi bővítmény: a **megvett kenyeret, *elküldött üzenetet* hibás formák, de lehetséges kapcsolatok igeikötő nélkül: *vett kenyeret, küldött üzenetet*. Úgy tűnhet, igen eltérő grammatikai funkciójú és jelentésű elemeket, szerkezeteket állítottam egy sorba az előzőekben: *is* kötőszó, segédige, névelőtlen névszó. Valójában azonosságot mutat az igeikötős vagy igeikötő nélküli igékkel, igenevekkel kapcsolatos viselkedésük: közvetlenül erős hangsúlyt hordozó (vagy viszonylag hangsúlyos) igei forma után szoktak állni (általánosabban fogalmazva: kell egy hangsúlyos elem eléjük). Ez egyértelműen teljesül az igeikötő nélküli igékkel alkotott viszonyukban: például ‘vásárolt is, ‘vásárolni akar, ‘vásárolt ajándékot. Az igeikötős igék esetében azonban – mint köztudott – az egész igei szerkezet fonetikai hangsúlya az igeikötőre esik, az igeikötő átveszi, elveszi az ige hangsúlyát. (Viszonylag erőteljes szintaktikai, jelentéstani önállóságát jelzi, hogy rövid válaszokban képviselheti az igét, sőt az egész mondatot: *Felmentél délután a várba? Fel.*) Mivel az alapige hangsúlya áttevődik a viszonylag önálló igeikötőre, így nem teljesülnek a pusztá igével kapcsolatban előbb megfogalmazott feltételek, ezért a szóban forgó lexikai elemek az igét is képviselő hangsúlyos igeikötő utáni helyre törekszenek, mondhatnánk itt „kötnek ki” az igeikötővel alkotva egy fonetikai egységet: *be is vásárolt, be akar vásárolni*. A sor harmadik tagja – a névelőtlen névszói bővítmény –, mely a pusztá igével alkotott szerkezetben sem veszítette el relatív hangsúlyát, szükségszerűen másképp viselkedik: hangsúlyos igemódosítóként kerül az ige elé, és komplex jelentést alkotva az igével helyébe lép valamely potenciális igeikötőnek, az eredmény: *ajándékot vásárolt*.

4.1. Az igemódosítóknál maradván nézzük most már a névelőtlen névszói igemódosítót tartalmazó szerkezetek *is*-sel bővített változatait. Az igemódosítók önálló, jelentéses volta miatt azonnal gyanús lehet, hogy másképp kell viselkedniük, mint az igeikötős igéknek, ha nyomósító értelmet akarunk adni e szerkezeteknek. Ugyanis a tárgyi, határozói szerepben álló igemódosítókhoz hozzátoldott *is* várhatóan összefoglaló-viszonyító jelentésű lesz ebben a szórendi helyzetben. Előző példánkat használva: *az ajándékot is vásárolt* mondategységnek elsődlegesen viszonyító értelmet tulajdoníthatunk. Kiegészítve: *Írt egy szép köszöntőt, és ajándékot is vásárolt*.

4.2. Ha névszói igemódosító tartozik az igehez, a fokozó, nyomósító jelentés kifejezésére – az igeikötős igékkel ellentétben – az *ige-is-igemódosító* szórendet használja a nyelv:

(5) Eszébe jutott a születésnap. *Vett is ajándékot az ünnepeltnek.*

Ugyanezt a szabályszerűséget mutatja be a (6a) mondatkapcsolat:

(6a) Egy évet töltött Amerikában. Tett is nyelvvizsgát angolból, miután hazajött.

Legyünk azonban óvatosak a „szabályszerűség” szó használatával ez esetben. Bár a *vizsgát tesz, fogadalmat tesz* kifejezések, szószerkezetek tárgyi elemét egyaránt igemódosítónak tekintik a nyelvtanok, az utóbbi kifejezés (*fogadalmat tesz*) másként viselkedik, ahogy a (6b) mondatkapcsolat mutatja:

(6b) Gyorshajtás miatt újra megbüntették. *Fogadalmat is tett*, hogy jobban odafigyel a táblákra ezután.

Az utóbbi mondatban az *is* szabályosan beékelődik az igemódosító és az ige közé, miként az igeikötős igealakok esetében. A kétféle viselkedés magyarázata az lehet, hogy az igével állandósult szerkezetet, frazeológiai egységet alkotó névszói igemódosítók – mivel többé-kevésbé elveszítették önálló, eredeti jelentésüket a kifejezésben – előtérbe helyezik szintaktikai szerepüket, és így az igeikötőknek megfelelően használjuk őket a szerkezetek alakításában. Minél kevésbé érződik a névszó önálló jelentése, annál erőteljesebben érvényesül ez a szabályszerűség. A nyomósított *fogadalmat is tett* kifejezést még el tudom képzelni *tett is fogadalmat* vagy még inkább *tett is egy fogadalmat* formában, de pl. a *bosszút forral* kifejezés csak a *bosszút is forralt* szórendi formában jó (és ilyenkor senkiben sem idéződik fel a viszonyító jelentés: **bosszút is forralt, meg tejet is*). Az előbbi elemzések arra is figyelmeztetnek, hogy a szintaktikai felépítésük alapján egységesen kezelt igemódosítót tartalmazó kifejezések csoportján belül differenciáltabb megkülönböztetésekre is szükség volna.

5.1. A szórendi változatokat, lehetőségeket és az általuk képviselt mondatjelentéseket vizsgálva felvetődik a kérdés: hogyan fejezhető ki az igei cselekvések ismétlődése bővítményeket tartalmazó igei szerkezetek esetén. Másként fogalmazva: miként vonatkoztatható az *is* viszonyító jelentése a bővítménnyel álló igei szerkezetek egészében kifejeződő – a bővítmények jelentését is magában foglaló – komplex cselekvésre. A kérdés azért látszik indokoltnak, mert korábbi példáim főként a bővítmény nélküli igeikre irányították a figyelmet. Márpedig az igehez hozzátoldott vagy az igeikötő után helyezett *is* lefoglalódik a nyomósítás kifejezésére vagy a pusztán igei cselekvés ismétlődésének viszonyított jelölésére. Nézzük ezek után az alábbi példasort, amelyben – mint látható – eltekintünk a nyomósító-fokozó értelmű mondatok elemzésétől:

(7a) Volt egy szabad délelőttöm. Feladtam a csekkeket, és a biztosítót is felhívtam.

(7b) A biztosítót is felhívtam, és az ügyvédemet is.

(7c) Volt egy szabad délelőttöm. Takarítottam a szobában, és újságot is olvastam.

(7d) Újságot is olvastam, meg verseket is.

A példákból az látható, hogy ha a komplex cselekvésre, pl. *a biztosító felhívására* akarjuk vonatkoztatni a viszonyítást, akkor az *is*-t csak a bővítmény után, ill. valamelyik bővítmény után tehetjük. Ellentmondásnak tűnhet, hogy a komplex igei cselekvés ismétlődésére akarunk utalni, de ezt nem tehetjük meg az igehez toldott *is*-sel. A *Felhívtam a biztosítót* mondat *is*-sel módosítva a szándékolt jelentésben a következő szórendi változatokban jelenhet meg: *A biztosítót is felhívtam; Felhívtam a biztosítót is.*

5.2. Ezekben a mondatokban az *is* a tárgyi mondatrész után téve képes viszonyító értelmet adni a komplex cselekvésnek, ahogy a (7a) példa mutatja (a *csekk feladása/a biztosító felhívása*). Ugyanakkor világos, hogy *A biztosítót is felhívtam* mondat önmagában kétértelmű. Ugyanis a tárgyi bővítmény után álló *is* adhat viszonyító értelmet csupán az előtte álló szónak/szerkezetnek is: ezt példázza a (7b) mondat, amelyben az *is*-nek tulajdonképpen kvantorként értelmezhető funkciója van (vö. É. Kiss 1998: 51). Ugyanez a helyzet, ha igeikötő nélküli igeeknek vannak bővítményei. Az *is*-sel szerkesztett mondat (*Újságot is olvastam*) kontextus nélkül ekkor is kétértelmű lesz: (7c), (7d).

6.1. Mindenesetre bár az *is* mondaton belüli mozgása a magyarban csökkenti a többértelműség lehetőségét/veszélyét, a kétértelműség így is természetes tulajdonsága az *is*-sel szerkesztett mondatok egy jelentős részének, ha kontextus nélkül állnak. A (8) A/ és B/ példásor módot ad az angollal való bizonyos összevetésekre, és az angol anyanyelvűek magyar oktatását érintő tanulságok levonására:

(8) A/ We also washed the car.

(a) something else was done besides washing the car.

(b) something else was washed besides the car.

(c) something else was done to the car besides washing.

(8) B/ A kocsit is lemostuk. A kocsit le is mostuk.

(a) A kocsit is lemostuk, a virágokat is elültettük.

(b) A kocsit is lemostuk, meg a garázs ajtaját is.

(c) A kocsit le is mostuk, meg kicseréltünk benne egy hibás alkatrészt.

Példásorunkban az eredeti angol mondatnak eleve két magyar megfelelője van. A kisbetűvel jelölt angol és magyar mondatok sorrendben egymás megfelelői, illetve megfelelő értelmezései. A (8) B/ magyar mondatpár első tagja (*A kocsit is lemostuk*) a B/ (a), (b) példákban megadott módon kétértelmű. A második mondat (*A kocsit le is mostuk*) a B/ (c) mondatkapcsolatban egyértelmű, de valójában értelmezhető fokozó tartalmú mondatként is a (9) példának megfelelően:

(9) Végig sáros úton vezettünk. *Le is mostuk a kocsit*, miután megérkeztünk.

Bár kevésbé valószínű, az angol mondat értelmezéséből nem zárható ki teljességgel negyedik lehetőségként a *Mi is lemostuk a kocsinkat* jelentés sem. (Az angol mondatok értelmezéséhez felhasznált forrás: Swan 1995: 38-39.)

6.2. Tehát azt mondhatjuk: az angol mondatban szinte abszolút többértelműség van, ha nincs kontextusa, vagyis az *also* mint ún. *focusing adverb* bármelyik mondatrészre ráirányíthatja a figyelmet. A magyarban ezzel szemben csak részleges többértelműségről, inkább két mondatjelentés meglétéről beszélhetünk az *is*-sel alkotott mondatokkal kapcsolatban. Ide kívánczok az a megjegyzés is, hogy a nyomósító-fokozó *is* kötőszó angol megfelelője természetesen nem az *also* (a *too* vagy az *as well*), hanem leginkább az *even*, ha egyáltalán pontosan ki tudjuk fejezni a magyar jelentést erőteljesebb lexikai betoldások nélkül.

7.1. A *sem* kötőszóval foglalkozva már nem térek ki a tagadott mondatrészek, mondategységek kapcsolására használt '*szintén nem*' jelentésű, viszonyító szerepű *sem*-re. Csak a nyomósító *is*-sel párhuzamos funkcióját vizsgálom olyan tagadó mondatokban, amelyek egy állítást követve valamilyen következményt fogalmaznak meg, és a *sem* kötőszótól fokozó (lefokozó) értelmet kapnak. Tekintsük elemzésünkhöz az alábbi mondatstort:

(10) Éva megharagudott rám a kiránduláson.

(10)(a) Fel sem hívott azóta. (b) * Telefonált sem azóta.

(11)(a) Nem is hívott fel azóta. (b) Nem is telefonált azóta.

(12)(a) Azóta sem hívott fel. (b) Azóta sem telefonált.

A legfeltűnőbb sajátos jelenség az ilyen mondatok körében, hogy az igekötő nélküli ígés szerkezetekben a *sem* szerepét a *nem is* tagadó szerkezet veszi át: (11b). Tehát noha a *sem* az *is nem* kapcsolatból alakult ki, jelentésében megfelel a *nem is* tagadó formának is: pl. *el sem jött többé, nem is jött el többé*.

7.2. Az igekötős ígék esetén az a feltűnő, hogy a tagadó nyomósítás kétféleképpen is megvalósulhat az igei szerkezetben: az igekötő és az ige közé beékelt *sem* kötőszó révén vagy a *nem is* tagadó szerkezettel, amely a fordított szórendű igekötős ige elé kerül; (10a), (11a). Ugyanez a kettősség érvényes a névszói igemódosítóval alkotott szerkezetekre:

(13)(a) Szóba sem áll velem. (b) * Beszél sem velem.

(14)(a) Nem is áll velem szóba. (b) Nem is beszél velem.

Úgy tűnik, ez a kettős lehetőség szinonim változatokat jelent. Nemigen érezhetünk jelentésbeli különbséget a két forma között; fokozati, stilisztikai különbség megléte is kétséges.

7.3. A csillagos formákkal kapcsolatban: természetesnek tarthatjuk, hogy a negatív partikula *nem* állhat a tagadni szándékolt ige mögött. Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a *sem* az igekötő nélküli szerkezetbe is beépülhet nyomósító szerepben, de csak a szerkezet egy másik lexikai eleméhez kapcsolódva: (12b). Hozzá kell azon-

ban tenniünk, hogy ez a lehetőség erősen korlátozottnak látszik. De azért lássunk egy további példát és egy kiegészítő magyarázatot: *Három levelemre nem válaszolt. Nem is írok neki ezután*; vagy: *Neki sem írok ezután*. Ez utóbbi tagadó változat azt mutatja, hogy az ilyen esetekben bár kétségtelenül megvalósul a nyomósító-fokozó jelentés, itt valójában a viszonyító jelentést (*másnak sem – neki sem*) értékeljük át a szövegösszefüggés adta lehetőség alapján nyomósító-fokozó értelművé.

8. Megjegyzem, hogy a fentiekben elmondott megállapítások további finomításra (esetleg korrekcióra) szorulnak mind a *sem*, mind a részletesebben tárgyalt *is* kötőszó esetében. Hozzáteszem azt is, hogy a magyar idegen nyelvként való oktatásának szempontjait tekintve a tárgyalt nyelvi szabályszerűségek legalább részleges tisztázása után a gyakorlati munkáról, a nyelvi jelenségek gyakorlatokban megjelenő feldolgozásáról illene beszámolnom. E téren egyelőre csak elképzelésekre, tervezett gyakorlattípusokra tudok utalni. E gyakorlatokban pl. olyan mini-szövegek alkalmazhatók, amelyeknek meghatározott mondatait a szövegösszefüggésnek megfelelően – adott szórendi helyen – ki kell egészíteni az *is/sem* kötőszóval. Elképzelhető olyan mondatok is, amelyekben az *is/sem* kötőszót tartalmazó mondatok köré kell kontextusokat építeni, figyelembe véve az *is/sem* nyomósító vagy viszonyító jelentését, illetve a mondatok esetleges kétértelműségét.

IRODALOM

- É. KISS Katalin – KIEFER Ferenc – SIPTÁR Péter (1998): *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó
KÁLMÁN László – NÁDASDY Ádám (1999): *Hárompercesek a nyelvről*. Budapest: Osiris Kiadó
KESZLER Borbála (szerk.) (2000): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
SWAN, Michael (1995): *Practical English Usage* (Second Edition). Oxford University Press
ÉKsz. (1972): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó
SzT. (1993): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. V. kötet. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó / Budapest: Akadémiai Kiadó